

В.І. Борисова, канд. юрид. наук, доцент,
зав. кафедри цивільного права № 1
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

УДК 347.633

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМИ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, ЗА СІМЕЙНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Сучасний стан життя зберігає не тільки необхідність існування вже апробованих практикою форм влаштування дітей-сирит і дітей, позбавлених батьківського піклування (таких як усиновлення, опіка й піклування), а й потребує розширення кола цих форм, що на сьогодні знайшло своє закріплення в таких інститутах сімейного права, як патронат над дітьми, прийомна сім'я і дитячий будинок сімейного типу. Кожна із зазначених форм має свої особливості.

Патронат над дітьми – це альтернативна форма влаштування дитини, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування (далі – дитини), в сім'ю іншої особи –

патронатного вихователя – з метою сімейного виховання. До особливостей цієї форми влаштування дитини слід віднести наступне: а) вона не належить до підстав створення сім'ї, а тому патронат не є перешкодою для усиновлення дитини; б) підставою виникнення відносин між дитиною й патронатним вихователем є договір між останнім та органом опіки й піклування; в) при патронаті не виникає батьківських прав; г) між дитиною й патронатним вихователем складаються більш тісні зв'язки, ніж між дитиною й піклувальником чи опікуном; д) між патронатним вихователем і дитиною не виникає аліментних зобов'язань; е) патронат припиняється при

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

досягненні дитиною повноліття; е) патронатний вихователь отримує плату за виховання.

В основі виникнення патронату над дітьми лежить фактичний склад, до якого входять: (а) визнання дитини сиротою або такою, яка з інших причин позбавлена батьківського піклування; (б) договір про патронат і (в) передача дитини в сім'ю патронатного вихователя. Дитина може бути передана в сім'ю патронатного вихователя лише після того, як вона на загальних підставах визнана сиротою або позбавлена батьківського піклування. Причому патронатному вихователю надається можливість підібрати ту дитину, яку він бажає виховувати. Законодавство не вирішує питання щодо того, чи можна передавати під патронат дитину, в якій є рідні неповнолітні брати й сестри, які до цього моменту виховувались разом. Хоча такі форми, як усиновлення й патронат, і різняться між собою, вважаємо, що вони мають одну мету – виховання дитини. Ось чому, виходячи з аналогії закону, а саме ст. 210 Сімейного кодексу України (далі – СК), неповнолітні брати й сестри не можуть бути роз'єднані при передачі їх під патронат. І лише за наявності обставин, що мають істотне значення (приміром, неможливості їх спільного проживання й вихо-

вання за станом здоров'я), орган опіки й піклування укладає договір і передає під патронат одного з братів (сестер). Якщо буде досягнуто згоди про передачу в сім'ю патронатного вихователя рідних брата й сестри, то з ним орган опіки й піклування повинен укласти декілька договорів (за чисельністю дітей), бо кожен з них стосуватиметься певної дитини й установлюватиме обов'язки сторін щодо неї.

Укладенню договору передуює обстеження умов проживання сім'ї патронатного вихователя органом опіки й піклування, з тим щоб виховання дитини саме в ній відповідало її інтересам. Тільки після позитивного висновку між цим органом і патронатним вихователем укладається договір, який містить умови, на яких дитина передається на виховання. Дитина незалежно від її віку в укладенні договору участі не бере. Між тим, за ст.253 СК передача дитини під патронат потребує її згоди. Але чи входить ця згода до складу юридичних фактів? Вважаємо, що ні, бо у певних випадках передача дитини під патронат провадиться й без її згоди: коли дитина ще не досягла віку, з якого може висловити своє бажання.

За цим договором дитина передається на виховання в

сім'ю патронатного вихователя до досягнення нею повноліття за відповідну плату. Договір про патронат нерозривно пов'язаний з конкретними особами (дитиною, патронатним вихователем), а тому має особистий характер. Предмет договору – прийняття в сім'ю дитини для забезпечення її належним сімейним вихованням. Це відплатний договір, бо за виховання дитини за домовленістю з органом опіки й піклування патронатному вихователю призначається плата, щомісячний розмір якої залежить від низки обставин: від віку дитини, стану її здоров'я тощо.

На патронатного вихователя покладаються певні обов'язки: а) забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо; б) створити їй умови для навчання, фізичного й духовного розвитку; в) захищати дитину, її права й інтереси як опікун або піклувальник без спеціальних на те повноважень. Інакше кажучи, на відміну від легального визначення цього договору, яким на патронатного вихователя покладається лише обов'язок по вихованню дитини, обов'язки останнього є значно ширшими, бо він зобов'язується ще й утримувати дитину (хай навіть і не за свій кошт), створювати умови для її розвитку, захищати її тощо. Тому було б правильніше передбачити, що за договором про пат-

ронат над дітьми органом опіки й піклування дитина передається в сім'ю патронатного вихователя не тільки на виховання на платній основі до досягнення нею повноліття, а цей вихователь зобов'язаний також слідкувати за розвитком дитини, утримувати її за рахунок певних джерел і захищати її права. При цьому дитина зберігає право на аліменти, пенсію й допомогу, які вона отримувала раніше.

Сторонами вказаного сімейно-правового договору, а на сьогодні таку точку зору поділяють І.А. Бірюков [4, с.274], З.В. Ромовська [3, с.476], Ю.С. Червоний [1, с.427] є патронатний вихователь і відповідний орган опіки й піклування. На відміну від осіб, які прагнуть стати усиновителями, опікунами (піклувальниками) і до яких висуваються певні вимоги, СК не висуває жодної з них до осіб, які прагнуть стати патронатними вихователями. Але чи є виправданим такий підхід? На наше переконання, ні. Інститут патронату – це самостійна комплексна форма, яка поєднує в собі також (а) і елементи усиновлення, бо дитина передається на виховання в сім'ю патронатного вихователя, який зобов'язаний її виховувати, обираючи для цього певні форми й методи виховання (крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства), утриму-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

вати її, а також (б) елементи опіки й піклування, бо патронатний вихователь повинен захищати особисті й майнові права дитини, її законні інтереси тощо.

У зв'язку з викладеним пропонуємо законодавчо встановити, що патронатним вихователем не можуть бути особи: а) обмежені в дієздатності або визнані недієздатними; б) які зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами; в) позбавлені батьківських прав. Вважаємо, слід доповнити п. 4 ч. 1 ст. 166 СК такими вказівками не можуть бути усиновителем, опікуном, піклувальником чи патронатним вихователем: (а) особи, позбавлені батьківських прав; (б) особи, які були усиновителями і були позбавлені батьківських прав; (в) особи, які були звільнені від обов'язків опікуна або піклувальника за неналежне виконання своїх обов'язків; (г) особи, які за станом здоров'я не можуть виконувати обов'язки патронатних вихователів (такий підхід спостерігається при влаштуванні дитини в прийомну сім'ю або в дитячий будинок сімейного типу); (д) особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини.

Проте на сьогодні існують також інші точки зору щодо зазначеного. Зокрема, Ю.С. Червоний і В.А. Бірюков переконані,

що патронатний вихователь за своїм правовим статусом прирівнюється до опікунів чи піклувальників [Див.: 1; 4, с. 274], а це, у свою чергу, дає змогу застосувати аналогію закону і визнати, що патронатним вихователем може бути лише повнолітня й дієздатна особа – як одружена, так і одинока, бо з огляду на ч. 3 ст. 3 СК, остання теж має права члена сім'ї. З.В. Ромовська хоча й доводить, що патронат – це не опіка й не піклування, але фактично прирівнює патронатного вихователя до опікуна (піклувальника), пропонуючи теж застосовувати аналогію закону для ствердження, що не може бути патронатним вихователем (як і опікуном чи піклувальником), той, хто зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами тощо [3, с.475, 476].

Зазвичай патронат припиняється з припиненням строку його дії, тобто досягненням дитиною повноліття. Однак відносини, що існують між патронатним вихователем і дитиною, можуть бути припинені й достроково у випадках:

– смерті патронатного вихователя або смерті дитини. Це цілком зрозуміло, бо договір про патронат, як уже зазначалось, нерозривно пов'язано з конкретними особами і має особистий характер. Водночас, якщо дитині було добре в сім'ї патронатного

вихователя і вона бажає залишитися в ній, а члени сім'ї погоджуються із цим, треба виходити з того, що саме один із членів сім'ї має перевагу перед іншими фізичними особами стати патронатним вихователем;

– появи батьків дитини і передачі їм її;

– відмови від договору патронатного вихователя або дитини, яка досягла чотирнадцяти років. У цьому випадку незалежно від того, хто звернувся з проханням розірвати договір, до моменту призначення дитині нового вихователя або передачі її іншій особі, навчальному закладу, закладу охорони здоров'я чи соціального захисту вихователя, який відмовився від договору, зобов'язаний піклуватися про дитину;

– згоди сторін;

– позову органу опіки й піклування на підставі рішення суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків. Це відбувається, якщо вихователь нехтує виконанням своїх зобов'язань, виконує їх неналежним чином чи взагалі виявиться нездатним забезпечити дитині належні умови для її виховання або якщо між ним і дитиною склалися взаємовідносини, які перешкоджають виконанню вихователем обов'язків за договором.

Прийомна сім'я. Указана форма сімейного виховання

дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, знайшла своє закріплення в СК тільки після отримання позитивних результатів експерименту щодо створення таких сімей в АРК, Запорізькій, Львівській і Харківській областях та в м. Києві [2; 1998. – № 9. – Ст. 341]. На сьогодні цей інститут регулюється гл. 20¹ СК (статті 256¹ – 256⁴) і Положенням про прийомну сім'ю (далі – Положення) [2; 2002. – № 18. – Ст. 926].

Названі нормативно-правові акти мають певні розбіжності у визначенні поняття «прийомна сім'я». Більш повним треба вважати те, що містить зазначене Положення, де прийомною визнається сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, яка добровільно за плату взяла на виховання й для спільного проживання від 1-го до 4-х дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Що стосується СК, то в ньому хоча й передбачається можливість бути прийомними батьками не тільки для подружжя, а й для особи, яка не перебуває у шлюбі, але не вказується на це у визначенні поняття «прийомна сім'я». Прийомні батьки – це подружжя або особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли добровільно за плату на виховання й для спільного проживання прийомних дітей на власну житлову площу

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

за наявності відповідних санітарно-гігієнічних і побутових умов.

Фінансування прийомних сімей здійснюється за рахунок державного бюджету.

Прийомними батьками можуть бути працездатні особи, які перебувають у шлюбі, крім випадків, якщо хоча б одна з них: (а) не пройшла курс підготовки потенційних кандидатів у прийомні батьки, що є обов'язковим; (б) визнана в установленому порядку недієздатною або обмежено дієздатною; (в) позбавлена батьківських прав; (г) колишній опікун (піклувальник, усиновитель), позбавлений відповідних прав за неналежне виконання покладених на нього обов'язків; (д) за станом здоров'я не може виконувати обов'язки щодо виховання дітей.

Не можуть бути прийомними батьками особи, з якими на спільній житловій площі мешкають члени сім'ї, які мають (а) глибокі органічні ураження нервової системи, (б) психотичні розлади, (в) відкриту форму туберкульозу, (г) офіційно зареєстровані асоціальні прояви, (д) нахили до насильства і (е) які хворі на СНІД (крім сімей, які беруть на виховання дітей, уражених ВІЛ-інфекцією).

Влаштування дітей у прийомну сім'ю провадиться з урахуванням віку прийомних батьків

і дітей, щоб на час досягнення обома прийомними батьками пенсійного віку всі прийомні діти досягли віку вибуття з прийомної сім'ї. У разі досягнення пенсійного віку одним з прийомних батьків час перебування дітей визначається за віком молодшого з батьків. В окремих випадках за згодою сторін прийомна сім'я може функціонувати й після досягнення прийомними батьками пенсійного віку, але не більше 5-ти років.

Взяття дитини на виховання у прийомну сім'ю – це юридичний факт, який є складним за своїм фактичним складом і включає волевиявлення подружжя або особи, яка не перебуває у шлюбі, та рішення відповідного державного органу. Хоча відповідно до ч. 2 ст. 256³ СК для влаштування дитини у прийомну сім'ю потрібна її згода, якщо вона досягла такого віку й рівня розвитку, що може її висловити, це не входить до складу юридичних фактів, які тягнуть виникнення прийомної сім'ї, бо в певних випадках влаштування у прийомну сім'ю здійснюється і без згоди дитини.

Рішення відповідним державним органом приймається на підставі заяви сім'ї або окремої особи, які виявили бажання це зробити, за поданням висновку служби в справах неповнолітніх про можливість утворення прийомної сім'ї за результатами про-

ходження курсу підготовки й рекомендацією відповідного центру соціальних служб сім'ї, дітей і молоді.

Претенденти на прийомних батьків обов'язково інформуються про стан здоров'я, фізичний і розумовий розвиток дітей, яких вони бажають взяти на виховання й для спільного проживання.

На підставі рішення про утворення прийомної сім'ї між прийомними батьками й органом, який прийняв таке рішення, укладається договір про влаштування дітей у прийомну сім'ю для виховання й спільного проживання (далі – договір). За цим договором прийомні батьки зобов'язуються: а) створити належні умови для всебічного розвитку дітей, одержання ними освіти, підготовки до самостійного життя й праці; б) захищати їх права й інтереси; в) щороку проводити їх медичне обстеження й виконувати рекомендації лікарів-спеціалістів; г) співпрацювати з відповідними органами (центрами соціальних служб), що здійснюють соціальне супроводження прийомних сімей; д) у разі виникнення несприятливих умов для утримання, виховання й навчання прийомних дітей повідомляти про це місцеву службу у справах неповнолітніх; е) у роботі з дітьми дотримуватись вимог законо-

давства України про захист інтересів дітей та охорону дитинства; є) співпрацювати з місцевими службами у справах неповнолітніх і соціальними службами, залучати фахівців до вирішення проблемних питань; ж) використовувати в повному обсязі й за призначенням державну соціальну допомогу, надану прийомним дітям, на забезпечення їх повноцінного харчування, утримання, виховання, розвитку й освіти.

Відповідний державний орган зобов'язується: а) щомісяця виплачувати грошове забезпечення прийомним батькам; б) надати соціальне супроводження прийомної сім'ї, закріплення за нею соціального працівника; в) забезпечити щорічне безоплатне медичне обстеження дітей; г) здійснювати координацію діяльності відповідних установ та організацій, пов'язану із захистом прав дітей, і нести відповідальність за функціонування прийомної сім'ї.

За прийомними дітьми зберігаються пільги й державні гарантії, передбачені законодавством, а також раніше призначені аліменти. Указані суми коштів переходять у розпорядження прийомних батьків і витрачаються ними на утримання прийомних дітей.

Органи опіки й піклування забезпечують збереження житла

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

й майна таких дітей за місцем його знаходження і контролюють його використання.

Прийомні діти виховуються в прийомній сім'ї до досягнення 18-річного віку, а в разі продовження навчання в професійно-технічному чи вищому навчальному закладі I-IV рівня акредитації – до його закінчення, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку.

Прийомні діти мають право підтримувати особисті контакти з батьками та іншими родичами, якщо це не суперечить їх інтересам і не заборонено рішенням суду. Форми такого спілкування визначають органи опіки й піклування за погодженням з прийомними батьками й за участю центрів соціальних служб сім'ї, дітей і молоді.

Дія договору припиняється при (а) виникненні в прийомній сім'ї несприятливих умов для виховання дітей і спільного проживання (важка хвороба прийомних батьків, зміна їх сімейного стану, відсутність їх взаєморозуміння з дітьми, конфліктні відносини дітей), (б) невиконанні прийомними батьками обов'язків щодо належного виховання, розвитку й утримання дітей, (в) порушенні схеми антиретровірусної терапії дитини, (г) поверненні дітей рідним батькам (опікуну, піклувальникові, усиновителю), (д) досягненні дитиною пов-

ноліття, (е) досягненні батьками пенсійного віку, (є) згоди сторін та з інших причин, передбачених договором. У разі припинення дії договору сім'я позбавляється статусу прийомної, а питання про подальше влаштування дітей вирішується органом опіки й піклування.

Дитячий будинок сімейного типу. На сьогодні ця форма влаштування регулюється гл. 20² СК (статті 256⁵ – 256⁸) та Положенням про дитячий будинок сімейного типу (далі – Положення) [2; 2002. – № 18. – Ст. 925]. Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть для виховання і спільного проживання не менше 5-ти дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування. Хоча в СК й не передбачається загальної чисельності дітей, які можуть виховуватися в такій сім'ї, Положення містить норму, згідно з якою число дітей у ній не повинно перевищувати 10-ти осіб з урахуванням рідних дітей.

Дитячий будинок сімейного типу комплектується дітьми протягом 12 місяців із дня його створення. До нього в першу чергу влаштовуються діти, які перебувають між собою в родинних стосунках, за винятком випадків, коли за медичними показаннями

або з інших причин вони не можуть виховуватися разом.

Особи, які беруть для виховання й спільного проживання таких дітей (далі – вихованців), отримують статус батьків-вихователів. Вони стають законними представниками вихованців і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники. Батькам-вихователям виплачується грошове забезпечення в порядку, встановленому законом.

Батьками-вихователями можуть бути повнолітні працездатні особи, за винятком осіб: (а) визнаних у встановленому порядку недієздатними або обмежено дієздатними; (б) позбавлених батьківських прав, якщо ці права не були поновлені; (в) звільнених від обов'язків опікуна, піклувальника за невиконання покладених на них обов'язків; (г) які були звільнені від обов'язків усиновителів (що, вважаємо, треба визнати правильним); (д) які за станом здоров'я не можуть виконувати обов'язки по вихованню дітей (інваліди I і II групи; особи, які мають глибокі органічні ураження нервової системи, алкогольну чи наркотичну залежність, психотичні розлади; хворі на СНІД чи відкриту форму туберкульозу; у яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви чи нахили до насильства);

(е) поведінка й інтереси яких суперечать інтересам вихованців; (є) які проживають на спільній житловій площі з членами сім'ї, які мають розлади здоров'я, що можуть негативно вплинути на здоров'я вихованців (мають глибокі органічні ураження нервової системи, алкогольну та наркотичну залежність, психотичні розлади; хворі на СНІД чи відкриту форму туберкульозу; у яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви чи нахили до насильства).

Рішення про створення дитячого будинку сімейного типу приймається відповідним органом на підставі заяви осіб або особи, які виявили бажання створити такий будинок, з урахуванням результатів навчання відповідного центру соціальних служб сім'ї, дітей і молоді, висновку служби у справах неповнолітніх про наявність умов для його створення та згоди дитини, якщо вона досягла такого віку й рівня розвитку, що може її висловити. На підставі такого рішення між батьками-вихователями й відповідним органом, який прийняв це рішення, укладається угода про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу (далі – угода).

Отже, батьки-вихователі не тільки несуть такі ж обов'язки по вихованню й розвитку вихованців, як і батьки по вихованню й

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

розвитку рідної дитини, а й мають додаткові обов'язки: (а) у роботі з вихованцями дотримуватись вимог законодавства України про захист інтересів дітей і охорону дитинства; (б) щороку проводити медичне обстеження дітей і виконувати рекомендації лікарів-спеціалістів; (в) співпрацювати з відповідними державними органами й місцевими службами, що здійснюють соціальне супроводження дитячих будинків сімейного типу; (г) звертатися до них у зв'язку з необхідністю залучення фахівців для вирішення проблемних питань; (д) брати участь у різних формах підвищення кваліфікації вихователів; (е) при виникненні несприятливих умов для утримання, виховання й навчання вихованців повідомляти про це місцеві служби у справах неповнолітніх; (є) використовувати в повному обсязі й за призначенням державну соціальну допомогу, що надається вихованцям на забезпечення їх повноцінного харчування, утримання, виховання, розвитку й освіти.

Держава зобов'язується: а) надати в користування батькам-вихователям індивідуальний житловий будинок або багатокімнатну квартиру за нормами, встановленими законодавством разом з необхідними меблями, побутовою технікою та іншими

предметами тривалого вжитку (до речі, користування цим приміщенням здійснюється в порядку, встановленому законодавством для користування службовими приміщеннями); б) відвести земельну ділянку для ведення садівництва й городництва; в) забезпечити транспортним засобом; г) щомісяця виплачувати грошову виплату батькам-вихователям і кошти для дітей; д) організувати соціальне супроводження дитячого будинку сімейного типу; е) забезпечити щорічне безоплатне медичне обстеження дітей; є) контролювати виконання батьками-вихователями своїх обов'язків по вихованню й утриманню вихованців тощо.

Дія угоди припиняється: (а) якщо в дитячому будинку сімейного типу виникають несприятливі умови для виховання й спільного проживання дітей; (б) при поверненні вихованців рідним батькам (опікуну, піклувальникові, усиновителю); (в) при досягненні дитиною повноліття; (г) за згодою сторін; (д) з інших причин, передбачених угодою; (е) за рішенням суду.

Вихованці перебувають у дитячому будинку сімейного типу до досягнення 18-річного віку, а в разі продовження навчання у професійно-технічному чи вищому навчальному закладі I-IV рівня акредитації – до його

Питання цивільного та трудового права

закінчення, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку.

За вихованцями зберігається право на аліменти, пенсію, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника, які вони мали до влаштування до дитячого будинку сімейного типу. Вони мають право підтримувати особисті контакти з батьками та іншими родичами, крім випадків, коли це може завдати шкоди їх життю, здоров'ю чи моральному вихованню.

Збереження майна, в тому числі житла вихованців за місцем його знаходження, і контроль за його використанням забезпечують органи опіки й піклування.

При припиненні дії угоди питання про подальше влаштування вихованців вирішується

органом опіки й піклування.

По закінченні строку перебування вихованців у дитячому будинку сімейного типу за відсутності в них права на житло органи опіки й піклування забезпечують вихованців дитячого будинку сімейного типу впорядкованим соціальним житлом протягом місяця в позачерговому порядку.

У разі зменшення чисельності вихованців внаслідок вибуття їх за віком або з інших причин за згодою сторін угоди вирішується питання про поповнення дитячого будинку сімейного типу вихованцями або про переведення його в статус прийомної сім'ї.

Ліквідація дитячого будинку сімейного типу здійснюється за рішенням органу, який створив його, або за рішенням суду.

Список літератури: 1. Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины / Под ред. Ю.С. Червоного. – К.: Истина, 2003. – 520 с. 2. Офіційний вісник України. 3. Ромовська З.В. Семейный кодекс України: Наук.-практ. коментар. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 532 с. 4. Семейное право України: Підручник / За ред. Голанчука В.С. – К.: Истина, 2002. – 304 с.

Надійшла до редакції 10.12.2008 р.